

рестройка первобытной охотничьей экономики и миграционные процессы привели к коренным изменениям на этнокультурной карте региона. Все финальнопалеолитические культуры Украины прекращают свое существование. Вместо них формируется пять новых раннемезолитических культурных единств Украины — кукрекское, песочноровское, зимовниковское, шпанское и кудлаевское. Рассмотрению этих культурных явлений посвящена данная статья.

L. L. Zaliznyak

THE EARLY MESOLITHIC AGE OF UKRAINE

A sharp rise in temperature on the border between Pleistocene and Holocene has induced significant changes in the environment in the Ukrainian territory. Intensive reformation of the primitive hunting economy due to that rise in temperature as well as migration processes have led to radical changes in the ethno-cultural map of the region. All final-Paleolithic cultures of Ukraine ceased their existence. They are replaced by five new early mesolithic cultural unities of Ukraine: Kukrekian, Pesochnoromanian, Zimovnikovian, Shpanian and Kudlaevian. The paper is devoted to the cultural events mentioned.

Одержано 20.01.95.

ЕКОНОМІКА ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В V ст. до н. е.

Н. О. Лейпунська

У статті розглядається економічний розвиток Ольвійської держави у період з VI до IV ст. до н. е.

Основні риси грецького поліса сформувалися в Ольвії в наприкінці VI ст. до н. е. після закріплення в Нижньому Побужжі античного способу виробництва та оформлення полісної організації¹. В результаті цього процесу склалася економіка землеробської держави на базі поєднання та взаємодії общинної і приватної власності на землю, розвитку багатогалузевого сільського господарства і ремесла, значною мірою спрямованого на обслуговування товарного і натурального обміну.

Особливості розвитку і періодизації класичного етапу історії Ольвії значною мірою пов'язуються зі змінами в картині землекористування. Якщо початок етапу (II — III третини V ст. до н. е.) ознаменований різкою редукцією великої хори, то друга його фаза (кінець V—IV і дві третини IV ст. до н. е.) пов'язана з новим її розширенням.

Як і для архаїчного часу, в основі характеристики економіки V—IV ст. до н. е. лежать особливості власності на основний засіб виробництва — землю — і земельних відносин.

Вивчення археологічних матеріалів дає підстави говорити про збереження ролі земельних відносин як одного з визначальних чинників розвитку античної економіки навіть в умовах скорочення земельного фонду поліса. Крім того, важлива особливість економічного життя Ольвії цього часу — виникнення таких його рис, які можна трактувати як «зародки» ознак економіки наступного етапу, що дістали повного розвитку в елліністичний час (початок процесу концентрації земель, активне зростання ремесла, товарності виробництва, обміну, міжнародних зв'язків тощо).

© Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА, 1995

Розгляд особливостей земельних відносин та нових ознак господарської діяльності необхідний для розуміння соціально-економічного змісту елліністичного етапу, чи не найважливішого в античній історії економіки регіону.

Характеристика економічного і господарського життя Ольвії класичного часу може базуватись, головним чином, на археологічних матеріалах, а також на нечисленних епіграфічних джерелах, нумізматичних та інших даних.

Здавалося б, уся економічна діяльність Ольвійської держави у VI — напочатку V ст. до н. е. мала призвести до стабільного тривалого господарювання на основі організації міцного аграрного району — великої хори — з досить значним сільським населенням. Однак економічна історія Ольвії класичного періоду значно складніша. Так, уже на рубежі першої—другої чверті V ст. до н. е. (наприкінці першої третини V ст. до н. е.) — через 30—40 років після здобуття поселеннями статусу хори² — в ольвійському регіоні відбувається практично одномоментне скорочення числа поселень³, і відповідно — площ оброблюваних сільськогосподарських угідь. Збереглися тільки поодинокі поселення безпосередньо поблизу міста, що не змінює загальної картини інтенсивного скорочення великої хори (Чортовате 7, Широка балка, Закисова балка)⁴. Етап існування Ольвії з малою хорою тривав недовго — вже не пізніше кінця V — рубежу V—IV ст. до н. е. починається відродження великої сільськогосподарської зони.

Причини скорочення ольвійської хори вже неодноразово розглядалися дослідниками, результати цієї роботи можна звести до двох основних варіантів⁵.

Одні вважають основною причиною змін на хорі військово-політичні події — зростання Скіфського царства і вихід його на політичну арену, особливо після перемоги над Дарієм I, внаслідок чого відбувається встановлення над Ольвією скіфського контролю в формі протекторату, що спричинився до економічних змін⁶.

Інші головною причиною феномену редукції хори вважають необхідність робочої сили в центрі поліса у зв'язку з економічним піднесенням, наслідком якого стало велике поширення кам'яного і сирцево-кам'яного будівництва, зведення оборонних споруд при допущенні деякого, але аж ніяк не визначального, впливу скіфської загрози⁷. Друга гіпотеза пояснює редукцію хори внутрішніми причинами розвитку самого поліса та його економіки, зростанням його продуктивних сил. Вона повніше відбиває і пояснює зміни, що відбувалися в полісі.

Хоча жодна з цих гіпотез, узятих окремо, а особливо «скіфська», не дає вичерпного пояснення факту запустіння хори, все ж реальнішою причиною редукції хори здається внутрішній соціально-економічний розвиток Ольвійської держави, що вимагав значного припливу сил до міста. На користь такої інтерпретації свідчить наступне.

До рубежу VI—V ст. до н. е. економічний розвиток Ольвії для даного етапу досяг свого апогею. Площа міста становить до 16,5 га, населення — 6—10 тис. чол.⁹. Ольвіополіти мешкають у землянкових спорудах, з каміння будуються тільки храми. Природне зростання міста обмежене балками, а житла мешканців мають явно тимчасовий характер, греки мали почати зводити свої будинки за подобою метрополії. За рахунок численних сільських поселень і, відповідно, досить солідного обсягу продукції сільського господарства община ольвіополітів збагачується. Це помітно з існування хоч і нечисленних багатих поховань¹⁰, обсягу та якості імпортової кераміки¹¹, насиченості шару залишками речових матеріалів, виникнення та поширення в торговельному обігу бронзових литих монет¹². Цілком природним було прагнення ольвіополітів уберегти своє місто від можливих набігів скіфів, упорядкувати його і збудувати звичні для греків будинки — словом, створити справжнє грецьке місто далеко від батьківщини. Сил самих ольвіополітів для цього було замало. Трудові витрати на будівництво хоча б тільки житлових будинків мали бути досить великими, не кажучи вже про будівництво оборонних споруд. Роботи по підготовці каменю були найдорожчі — в Епідавському написі початку IV ст. до н. е. вони оцінюються у п'ять разів дорожче за інші роботи¹³. Оборонні стіни, мабуть, зводились дещо пізніше початку цього будівельного вибуху — абсолютно переконливих археологічних даних для твердження про існування цих споруд ще напочатку V ст. до н. е. ми поки не маємо¹⁴.

З іншого боку, відсутність слідів воєнних набігів на поселеннях свідчить про мирне переселення мешканців. У результаті з припиненням життя на поселеннях великої хори, судячи за збільшенням міської забудови та виникненням не пізніше середини V ст. до н. е. передмістя на захід від Заячої балки, що обмежувала місто¹⁵, мешканці хори сконцентрувалися в Ольвії та біля її стін. Ці події не могли не викликати досить серйозних змін у характері розвитку продуктивних сил регіону, в господарській, економічній та соціально-політичній сферах життя його населення.

Логічно припустити, що в цій ситуації мешканці хори мали одержати якісь нові наділи, що розмішувались не далі, як за 3—4 км на південь і північ та 4—5 км на захід від Ольвії хоча б для забезпечення населення продукцією сільського господарства. Можливо, саме до цього етапу належать сліди регламентації землеводіння у вигляді системи клерів, простежені за розташуванням доріг у районі Ольвії¹⁶.

У сільському господарстві, зокрема тваринництві, з'явилися нові риси. На противагу більш ранньому часу, зростає кількість великої рогатої худоби та кіз порівняно з вівцями. Останнє пояснюється більш придатними для міста умовами утримання кіз. А зростання числа великої рогатої худоби звичайно пояснюється потребами орного землеробства в ширшому використанні тяглової сили биків та волів¹⁷, що цілком природно при концентрації всього зернового господарства поліса практично в одному місці. Останнім часом було висловлене припущення, що зростання кількості великої рогатої худоби пояснюється зрослими потребами у м'ясі¹⁸. Це припущення викликає певні заперечення, оскільки основою раціону греків, особливо в ранній час, була все-таки риба, яку в достатній кількості добували у водах лиману.

Концентрація сільського господарства поблизу міста знаходить підтвердження і в певній натуралізації господарства мешканців самої Ольвії. В їхніх міських будинках створюються численні ями для зберігання продуктів, що було нетиповим ні для більш раннього, ні для пізнішого часу. Наприклад, у межах одного з будинків класичного часу Центрального кварталу (Е—19) містилося зерносховище, площею близько 40 м², яке складалось не менш як з 6—8 ям (для зберігання зерна з них не менш як п'ять — стіни вкриті вапняковою обмазкою, в заповненні збереглися залишки зерен). Повністю збереглися (або практично повністю) тільки три. В них могло зберігатись близько 4 тис. кг хліба, виходячи з середнього об'єму ями близько 1300 кг¹⁹, а у сховищі з п'яти ям — близько 6500 кг. Якщо взяти за потрібну для однієї людини кількість хліба близько 250 кг на рік²⁰, то вмісту однієї ями повинно було б вистачити на п'ять чоловік, а велике сховище з п'яти ям — не більш як для 25 чоловік (не можна не враховувати і того, що не всі ями функціонували синхронно). Однак необхідно зауважити, що звичайно на подвір'ях будинків влаштувалось по 1—2 ями, що давало змогу зберігати продукти лише для однієї сім'ї. У зв'язку з цим, такі зерносховища не слід пов'язувати з зовнішньоторговельними операціями²¹, вони служили самим мешканцям будинків або для внутрішньої торгівлі в умовах скорочення обсягу сільськогосподарської продукції на хорі.

Здавалося б, різке збільшення кількості міського населення при скороченні сільськогосподарських угідь і досить примітивному способі ведення господарства, рутинній техніці землеробства і скороченні посівних площ мало б призвести до певного занепаду економіки поліса. Однак, судячи за археологічними даними, нічого подібного в місті не простежується. Навпаки, ряд галузей виробництва вступав у фазу процвітання. У V ст. до н. е. різкий стрибок переживає архітектурно-будівельна діяльність. Землянки та напівземлянки замінили капітальні будинки звичайного грецького вигляду, створюється основний житловий фонд, що складався з сирцево-кам'яних будівель, розширюється площа забудови міста за рахунок освоєння Нижньої тераси²², формуються основні риси міського планування, зводяться храми Аполлона Лікаря та Аполлона Дельфінія, громадські споруди, оборонні стіни²³. Розвиваються інші ремесла — деревообробка, металургія, виробництво кераміки, певною мірою склоробство, обробка кістки та ін.²⁴. Особливо слід відзначити піднесення художньої бронзолivarної справи до початку

V ст. до н. е.²⁵ (швидше — до його середини) та розширення ремісничого виробництва місцевого кружального посуду.

Рівень поділу праці в полісі та його потреби призводять до значного розмаху обмінно-торговельної діяльності — як внутріполісної, так і зовнішньої — з метрополією та варварськими племенами.

Торговельні відносини всередині поліса базувались на грошовому обміні, але це стосувалось, головним чином, міста. Тут, як і в другій половині VI ст. до н. е., основну масу грошей становлять литі монети — дрібні дельфіни та оболі-асси. А на поселеннях ще посідав неабияке місце натуральний обмін. Монети тут знайдено в дуже невеликій кількості, головним чином, дельфіни. Не раніше, ніж серединою V ст. до н. е. датуються інші нечисленні монети хори²⁶. Але вже до середини V ст. до н. е. ольвійське господарство відчувало нагальну потребу в монеті, що базувалася б на дорожцінному металі, яка могла б мати вихід і на міжполісні відносини, особливо в Північно-Західному Причорномор'ї. Такими монетами стали перші срібні карбовані статери Емінака²⁷. Незалежно від того, як трактувати походження цього карбування — античне чи скіфське²⁸, необхідність його появи була викликана інтенсивним зростанням товарності виробництва та посиленням ролі грошей у процесі обміну.

Наявність карбованої монети, а також гир, вага яких була в межах євбейсько-аттичної системи²⁹, побічно свідчить про існування магістратури астиномів уже в цей час, а фрагмент мірної ойнохойї з відбитком реверса монети Емінака³⁰ — магістратури агораном.

Істотно збільшуються кількість і обсяг торгових операцій у місті. Це, зокрема, відбилось і археологічно простежено на влаштуванні на агорі вимостки і, можливо, розширенні її площі у V ст. до н. е.³¹. Ринок Ольвії правив мешканцям міста і околиць для обміну як власними, так і довізними товарами. Останні надходили з середземноморських і «варварських» регіонів — у цих двох напрямках розвивалася зовнішня торгівля Ольвії.

Торгівля з основними центрами метрополії у V ст. до н. е. зберігає традиції архаїки — триває надходження вин з Іонії, з островів Хіоса, Лесбоса, олії — з о. Самос, кераміки — з Іонії, Аттики, Корінфа та інших центрів. Але вже не пізніше другої половини V ст. до н. е. на ольвійський ринок проникає фасоське вино, що, мабуть, є наслідком посередницької ролі Афін. Хоч уся друга половина V ст. до н. е. для Афін ознаменувалася тягарем. Пелопонеської війни, що закінчилася розпадом Афінської архе, скороченням афінського флоту і, отже, числа торговельних операцій з віддаленими понтійськими територіями, однак інтерес до понтійських регіонів існував і в цей час і відбився, зокрема, в експедиції Перикла в Південне Причорномор'я³². Частина дослідників вважає цілком імовірним включення Ольвії до складу Афінського морського союзу³³.

Але вже з другої половини V ст. до н. е., особливо в останній його чверті, дедалі більшу роль починають відігравати південнопонтійські торгові партнери. У певному розумінні V ст. до н. е. було переламним для основних напрямів торговельно-обмінних відносин, коли паралельно з середземноморським напрямком починають відігравати дедалі більшу роль внутрішньопонтійські зв'язки. Цьому сприяв як розпад Афінської архе, так і початок освоєння стародавніми мореплавцями прямого шляху через Понт³⁴. Практичні потреби збільшення обсягів імпорту, більша простота і менша довжина транспортних сполучень призвели до того, що основну увагу стали приділяти причорноморським зв'язкам.

Зовнішня торгівля спиралась, головним чином, на грошовий обмін, хоч, очевидно, мав місце і натуральний. При грошовій торгівлі використовуються міжнародні кізикіни — їх знахідки в Ольвії відносно часті³⁵.

Другим напрямком зовнішньої торгівлі (вірніше — обміну) був варварський світ Східної Європи. Саме на початку V ст. до н. е. спостерігається розширення цієї обмінної діяльності, про що свідчить різке, але відносно короткочасне збільшення обсягу грецьких виробів на території Скіфії³⁷. У першій половині V ст. до н. е. ольвіополіти через втрату великої хори безперечно повинні були відчувати потребу в додаткових джерелах продукції харчування та сировини. З іншого боку, і скіфи виявляли певну зацікавленість в антич-

них товарах, оскільки ремесло їх перебувало не на такому високому рівні, щоб виготовляти гончарний посуд та інші вироби, а вино і взагалі було їм недоступне. З першої половини V ст. до н. е. можна говорити про ольвійсько-скіфську торгівлю як про один з істотних чинників подальшого розвитку Ольвії, хоч і не головний. У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що трактування змісту обмінних відносин з варварами має не такий однозначний характер, як це здавалось багатьом дослідникам раніше, коли основною статтею обміну із скіфами вважався вирощений лісостеповими племенами хліб, який продавали в Ольвію кочові скіфи — посередники в обміні. Причому припускалося, що одержане від варварів зерно перепродувалось далі в Егейський басейн³⁸. Однак новий розгляд відомостей Геродота, археологічного матеріалу та особливостей самого кочового господарства дозволяє дійти висновку про те, що безперечно перевага серед пропонованих кочовиками для обміну товарів належить продукції скотарства і полювання, худобі, рабам, а зовсім не зерну, хлібна торгівля була чужа кочовому суспільству³⁹. Один з важливих фактів, що свідчить на користь цієї точки зору, — відсутність у матеріалів лісостепових поселень залишків голозерної пшениці — саме того сорту зерна, який був придатним для тривалого зберігання та експорту⁴⁰. Звичайно, у зв'язку зі скороченням посівних площ ольвіополіти могли одержувати певну кількість зерна з лісостепових районів, але могли його використовувати для власних потреб — саме в цей час мешканцям Ольвії не вистачало зерна. В цьому обміні певну роль відігравали вироби ольвійського бронзоліварного ремесла. Багато дослідників вважали, що їх навіть виробляли на замовлення скіфів (стихийне чи організоване)⁴¹.

Таким чином, фактичні дані свідчать про те, що з першої половини V ст. до н. е. торгівля в загальній системі економіки Ольвії відіграє більшу роль, ніж раніше. Це виявилось і в розширенні обсягів та початку переорієнтації зовнішньої торгівлі на внутрішньопонтійську, і в посиленні ольвійсько-скіфських зв'язків. При цьому в першій половині V ст. до н. е. помітний розквіт міста, що було б неможливо при занепаді його економічного потенціалу. Очевидно, певну роль у його збереженні при різкому скороченні хори і, отже, її продукції, відіграли можливості торгівлі.

Однак говорити про повну переорієнтацію ольвійської економіки від землеробської до торговельної немає достатніх підстав. А саме така точка зору сформульована в ряді праць останнього часу, особливо чітко висловлена Ю. Г. Виноградовим, який вважає, що в ольвійській економіці відбувається «перенесення домінанти в господарстві ольвіополітів з землеробства і скотарства на транзитну торгівлю скіфськими поставками в Егеїду, а також ремесло»⁴². Дещо в іншому ключі зміст скіфо-ольвійських стосунків був сформульований К. К. Марченком — як свідоме усунення кочовою знаттю свого «конкурента» — ольвійської периферії — і забезпечення собі монопольного становища в хлібній торгівлі між еллінами та землеробами⁴³. Як здається, обидві ці точки зору перебільшують роль збуту в процесі скіфської обмінної діяльності. Навіть і в еллінському суспільстві, не кажучи вже про скіфське, що безперечно перебувало на нижчому щаблі розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, основним в економіці були не обмінні стосунки, зокрема збут, не торгівля сама по собі, а насамперед задоволення потреб споживачів. Для скіфів важливо було тим чи іншим шляхом одержати грецькі товари (предмети розкошу, культу, вино тощо), а не збути, продати свою або придбану продукцію виключно з метою нагромадження коштів, до того ж, як уже відзначалось, суперечливим є питання про асортимент торгівлі скіфів і включення до нього зерна.

Крім того, скіфська загроза, безперечно, могла підштовхнути населення хори до пересування до міста, як вважають прихильники такого трактування подій. Однак навряд чи саме тільки наближення кочовищ скіфів, до того ж не дуже близьке — не менш як 60—80 км, саме на такій відстані містяться найближчі сліди скіфських кочовищ, простежені в пам'ятках поблизу с. Ковалівка⁴⁴, що фігурують у працях прихильників «скіфського» пояснення редукції хори — могло призвести ольвіополітів до панічного її залишення. Тим більше, що будь-які сліди збройного конфлікту відсутні. Та коли б навіть

Ольвія стала «контрольованим трансгентом скіфів»⁴⁵, навряд чи можна говорити про перевагу впливу кочовиків на характер економічного розвитку грецького поліса. В першій половині V ст. до н. е. землеробське господарство Ольвії хоч і в скороченому вигляді, але продовжувало існувати (продовження життя на приольвійських поселеннях, клери на примиській території, зерно-сховища в місті та ін.), а поліс, як і раніше, зберігає свою автаркічність. Активізація ремесла і торгівлі не зачіпає основ існування ольвійської общини як общини землевласників. Ольвія, як і раніше, залишається міським центром землеробів.

Ймовірно вплив скіфських династій на ольвійську економіку, якщо припустити його існування, обмежувався збиранням данини, дарів, харчуванням війська⁴⁶, але навіть і такі контакти не підтверджуються конкретними матеріалами.

У всякому випадку, і після редукції хори Ольвія продовжувала розвиватись як повноцінний соціально-економічний організм. У результаті вже після середини V ст. до н. е., але не пізніше його останньої третини⁴⁷ або рубежу V—IV ст. до н. е.⁴⁸, відновлюється діяльність по освоєнню віддалених від міста сільськогосподарських угідь і створенню великої хори. В останній третині V ст. до н. е. з'являється спочатку відносно невелике число поселень (Ст. Богданівка 2, Лупареве 2, Куцуруб 1, Чортовате 7, Петухівка 1, Закисова Балка, Лимани 5)⁴⁹, а з рубежу V—IV ст. до н. е. їх кількість збільшується, зростає густота заселення як у самих селищах, так і на території округи, з'являються нові типи населених пунктів.

Дослідники висувають різні причини відновлення хори — від реорганізації структури землеробської території та реколонізації Нижнього Побужжя до інтенсивного пересування та осідання варварів на землю, знищення скіфського протекторату над Ольвією і пов'язаного з ним повалення місцевої тиранії та встановлення демократії на початку IV ст. до н. е.⁵⁰

Однак перелічені причини не пояснюють витоків процесу економічного розвитку поліса, тим більше взяті окремо. Так, реколонізація та реорганізація структури території хори є наслідком необхідності зміцнення полісної землеробської бази, без чого ольвійській державі загрожував би неминучий занепад — поліс з його автаркічною природою не міг повноцінно існувати без хори досить тривалий час, особливо в умовах віддаленості від інших центрів (як це сталося у пізньоелліністичний час після припинення життя на більшій частині хори у III ст. до н. е.). Розвиток ремісничої або торговельної функції поліса не міг дати того обсягу матеріальних благ, які б забезпечили незалежне існування. Відомі приклади, коли тільки короткочасне спустошення хори призводило до дуже негативних наслідків — розгром мілетської хори Гігесом, сільської території Аттики під час Пелопонеської війни⁵¹.

Таким чином, ми доходимо висновку про те, що єдиною економічною умовою збереження поліса було відновлення сільськогосподарської території.

Уже з початку класичного періоду в Нижньому Побужжі існувало не менш як два типи поселень — урбанізовані селища і окремо розташовані невеликі садиби. Урбанізовані селища — основний тип поселень у регіоні — погано вивчені, багато з них зруйновані і перебудовані, їх площа і планування не реконструюються.

Іншим типом поселень, що тільки-но зароджувались на ольвійській хорі в другій половині V ст. до н. е., були садиби. Незважаючи на їх нечисленність⁵², факт їх виникнення заслуговує особливої уваги, бо розвиток таких населених пунктів на землеробських територіях характерний для пізнішого, елліністичного часу.

Одна з таких садиб (Чортовате 7) займала площу всього 30 м² і складалася з двору та житлового блоку. Тут, очевидно мешкала одна сім'я, що займалася сівбою, збиранням та обробкою врожаю, можливо, і тимчасовим його зберіганням. Можливо, садиба здавалася в оренду.

До структури земель поліса, крім сільськогосподарських угідь, входять землі іншого призначення і площа міста. Очевидно, як і в архаїчний час, до володінь Ольвійського поліса були включені землі кількох святилищ — Деметри на Гіпполаєвому місі, Гекати на Кінбурні, Ахілла на Тендрі, Левці, Бейкуші. Вони продовжують функціонувати в V—IV ст. до н. е.⁵³ Наявність

на Левці та Гіпполаєвому мисі храмів змушує припускати саме тут храмові володіння. Можливо, Ольвія зберігає і володіння Гілеєю — епіграфічні пам'ятки підтверджують це і для пізнішого часу⁵⁴.

Наші відомості про міські ойкопедони мають уривчастий характер у зв'язку з серйозними перебудовами в Ольвії, що відбулися на рубежі V—IV ст. до н. е. і пізніше. Але для V ст. до н. е. здається можливим говорити про досить великі домоволодіння з підвальними та наземними приміщеннями різного призначення, подвір'ями, зерносковищами, елементами благоустрою — цистернами для води, кам'яними водостоками тощо. Єдиний будинок V ст. до н. е., план якого певною мірою піддається реконструкції, мав площу близько 150 м², що відповідає типові будинків малої площі⁵⁵.

Таким чином, загальну структуру земельних володінь ольвійського поліса ранньокласичного часу можна уявити собі в такому вигляді. Основні її складові — землі в місті, передмісті, ближня хора. Кожна складова має свої характеристики.

Землі всередині власне міської території розподілені на ойкопедони відповідно до загальноміського планування. Тут же виділено землі теменосів, агрої та інших споруд громадського призначення. В передмісті, очевидно, не існувало досить суворої системи наділів, якщо зважати на стихійний характер його формування. На ближній хорі в V ст. до н. е. існувала, очевидно, система клерів, тут же виділяються наділи для перших садиб. Однак розміри початкових наділів поки не встановлюються.

Нарешті, щоб уявити характер землеволодіння та землекористування, важливе значення має питання про можливість відчуження та придбання землі. В умовах землеробського поліса ці процеси мала тією чи іншою мірою контролювати община. Очевидно, основні операції з земельним фондом зводились до здачі в оренду певної ділянки для одержання доходу в натуральній або грошовій формі (рента). Існування оренди відбилосся в епіграфічних пам'ятках Ольвії. Це напис на фрагменті лутерія, що являє собою виписку з державної постанови та лист Артікона про здавання внайми житла⁵⁶. Документальних свідчень конкретно про земельну оренду серед ольвійських матеріалів поки немає, але сам факт існування таких відносин і численні паралелі в грецькому матеріалі дозволяють із значною часткою імовірності говорити про неї⁵⁷.

Про операції, пов'язані з власницькими відносинами землевласників та купівлею-продажем землі в Ольвії, раніше взагалі не було будь-яких даних. Більше того, відсутність епіграфічних пам'яток із згадкою земельних володінь дозволила висунути гіпотезу про те, що земельна власність і землеробство «не були звичайними для ольвіополітів»⁵⁸, і основою економіки ольвійського поліса була торгівля, головним чином посередницька. У світі даних, одержаних в останні два десятиріччя, є всі підстави відмовитись від цієї гіпотези. Це, насамперед, відкриття кількох десятків землеробських поселень, які займали хору Ольвії. Про земельну власність є дані і в декреті третьої чверті V ст. на честь братів-синопейців, де серед інших, загалом звичайних для проксенічних декретів привілеїв, є згадка про надання братам Тімесілаю та Феопропу права на придбання нерухомого майна — будинків і землі⁵⁹. В цьому документі цілком очевидно відбилися особливості античної форми земельної власності і можливості її відчуження та передачі в приватні руки, а також регламентаційна діяльність поліса. Оскільки постанова видана від імені поліса (ΔΟΓΜΑ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΕΨΝ), очевидно, йдеться про придбання землі, що перебувала в общинному фонді поліса та контролювалась державою. З іншого боку, в документі фігурують приватні особи, і тим самим декрет констатує існування приватної власності на землю.

Схема просторових змін в Ольвійському регіоні — від згасання хори в першій третині V ст. до н. е. до відновлення її принаймні в межах архаїчного часу — супроводилася змінами, що відбулись у структурі землекористування: спочатку в появі клерів, пізніше — перших садиб і урбанізованих селищ. Характерно, що процес концентрації земель і відповідно — активізації майнової поляризації населення поліса часто пов'язаний з тією чи іншою формою спустошення хори — так було в Аттиці після Пелопоннеської війни⁶⁰. Як

бачимо, подібна картина спостерігається і в Ольвії — після запустіння хори (причини цього явища тут ролі не відіграють) з'являються перші садиби.

Саме в цей час у Нижньобузькому регіоні виникають риси економіки, які потім ввійшли до складу елліністичного господарства — відзначається істотне підвищення товарності виробництва, розвиток грошової системи, дедалі більшого значення набувають обмінні стосунки, міжнародні зв'язки, з'являються ознаки нового устрою землеволодіння — садиби. Система землекористування при цьому зберігає характерні для античного способу виробництва риси.

У системі виробничих відносин залишаються питання, які важко розв'язати, — поділ праці, відмінності між містом і селом, розподіл одержуваного продукту, питома вага рабства. Досить висока якість ремісничої продукції передбачає і певний рівень поділу праці в тій чи іншій галузі. Очевидно, в умовах скорочення хори суперечності місто—село значною мірою були згладжені: натуралізація міського господарства, пересування мешканців міста і села — симптоми такого явища.

Щодо класового стану ольвійського суспільства, то тут немає особливих змін порівняно з архаїчним часом⁶¹, хоч роль, яку відіграють окремі групи населення на різних етапах змінюється. У цей час уже цілком виразно сформувалась правляча верхівка ольвійського суспільства, що складалась, певно, з досить багатих землевласників, власників основного засобу виробництва. Очевидно, у зв'язку із зростанням в економіці значення торгівлі, дедалі більшої ваги в общині набувають купці, зокрема представники інших полісів — проксени⁶². Дрібні виробники — вільні земельні власники та орендарі (в сільському господарстві та ремеслі) залишаються основою економічного розвитку поліса саме сім'ї таких людей мешкають не тільки у місті, а й у селищах на хорі. Одна з таких сімей постає у згаданому листі Артїкона, в якому йдеться про бідну родину, що не має свого домоволодіння і наймає житло⁶³. Це представники орендарів з надзвичайно низькими доходами, можливо, і негромадяни Ольвії. Рабство, практично, не простежується, воно поки не набуло загального характеру.

Для часу першої фази класичного періоду, незважаючи на занепад хори, можна констатувати певне зростання добробуту населення та общини. Це виразилося, зокрема, в надходженні до міста значної кількості дорогих імпортованих виробів, збільшенні загального обсягу речей у культурних залишках тощо. Рівень заможності основної маси вільного населення дав змогу будувати не бідні землянки, а кам'яно-сирцеві будинки. Дещо пізніше аналогічне будівництво стало можливим і на хорі. Зростання добробуту ольвіополітів помітне і в некрополі — тут з'являються досить дорогі поховальні споруди: підбивні могили з кам'яними закладами, земляні склепи, над якими насипались кургани, помітні й відмінності в цінності поховального інвентаря⁶⁴. Значне розширення обсягів громадського, храмового, поява оборонного будівництва в місті — важливий показник багатства поліса.

Необхідна умова існування античного поліса — його автаркічність, яка, залежно від зовнішніх умов життя Ольвії, забезпечувалась різними шляхами — від зростання ролі ремісничої та обмінної діяльності до відновлення сільськогосподарських володінь поліса. Основою економіки завжди залишалась антична форма власності на засоби виробництва, особливо на землю.

Примітки

¹ Лейпунська Н. О. Становлення античного способу виробництва в Нижньому Побужжі // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 112—118; 1991. — № 3. — С. 76—87.

² Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 8, 9.

³ Там же. — С. 22, 95, 99.

⁴ Там же. — С. 126.

⁵ З численних прикладів можна було б вважати причиною цього явища зміни природних умов. У Нижньому Побужжі, як і в Європі (Брукс К. Климат прошлого. — М. — 1962. — С. 282) простежувалося невелике зволоження та похолодання клімату. Є припущення, що редукція великої хори пов'язана з тим явищем (Крыжицкий С. Д. К проблеме о роли влияния изменения окружающей среды на историческое развитие ольвийского государства // Тез. докл. — Парутино, 1994

⁶ Доманский Я. В., Марченко К. К. Некоторые вопросы античной истории Нижнего Побужья // 150 лет ОАМ.— К., 1975.— С. 12; Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1980.— 1.— С. 143; Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция.— М., 1983.— С. 400; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 90—109.

⁷ Крижицкий С. Д., Русяева А. С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія.— 1978.— 28.— С. 24; Русяева А. С., Скржинская М. В. Ольвийский полис и каллипиды // ВДИ.— 1979.— 4.— С. 27; Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 95.

⁸ Крижицкий С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 14, 15.

⁹ Крижицкий С. Д. Древнейшие слои жилых кварталов Ольвии // Проблемы археологии, истории культуры.— Ереван, 1978.— Т. 2.— С. 333, 334; Крижицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в I тыс. до н. э. // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 121; Крижицкий С. Д., Русяева А. С. Вказ. праця.— С. 24.

¹⁰ Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии.— Л., 1989.— С. 36—170.

¹¹ Лейпунская Н. А. Античная керамика // Археологія УССР.— 1985.— Т. 2.— С. 462—471.

¹² Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 41—48; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 13, 14.

¹³ ААМ.— С. 100.— № 1000.

¹⁴ Крижицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Комплекс западных оборонительных ворот Ольвии // АДСП.— К., 1988.— С. 13—17.

¹⁵ Козуб Ю. И. Предместье Ольвии // XIV междунар. конф. античников Эйрене.— Тез. докл.— Ереван, 1973.— С. 195, 196; Козуб Ю. И. Передмістя Ольвії // Археологія.— 1979.— 29.— С. 3—34; Марченко К. К. К вопросу о так называемом предместье Ольвии // ВДИ.— 1982.— 3.— С. 126—136; Крижицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 63.

¹⁶ Отрешко В. М. О клерах Ольвии // АПАИУ.— К., 1981.— С. 75, 76; Крижицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 140.

¹⁷ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1953.— С. 104; Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА.— 1960.— 53.— С. 100.

¹⁸ Журавлев О. П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам) // МОПЖУ.— К., 1983.— С. 44.

¹⁹ Обсяг ями обчислювався за формулою обсягу зрізаного конуса, вага хліба була прийнята по 74 кг у 100 л.; Блаватский В. Д. Вказ. праця.

²⁰ Блаватский В. Д. Вказ. праця.— С. 174.

²¹ Славин Л. М. Периодизация исторического развития Ольвии // ПИСПАЭ.— М., 1959.— С. 93.

²² Крижицкий С. Д. Ольвия...— С. 68.

²³ Крижицкий С. Д. Ольвия...— С. 84; Крижицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Комплекс западных оборонительных ворот в Ольвии // АДСП.— К., 1988.— С. 17.

²⁴ Карасев А. Н. Архитектура // АГСП.— М., 1955.— С. 189; Фурманська А. І. Бронзоліварне ремесло в Ольвії // Археологія.— 1963.— Т. 15.— С. 61—70; Прушевская Е. О. Художественная обработка металла (торевтика) // АГСП.— М., 1955.— С. 326—332; Ольговский С. Я. Цветная металлообработка в греческих городах Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— М., 1982.— С. 1—19; Островерхов С. А. Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні // Археологія.— 1978.— Вип. 28.— С. 26—36; Островерхов А. С. Антична склоробна майстерня на ягорлицькому поселенні // Археологія.— 1978.— Вип. 25.— С. 41—49; Островерхов А. С. Обробка кольорових металів на античних поселеннях // Археологія.— 1981.— Вип. 36.— С. 26—37; Островерхов А. С. О возникновении стеклоделия в Ольвии // ПИО.— 1985.— С. 61; Лейпунская Н. А. Керамическое ремесло // Археологія УССР.— 1985.— Т. 2.— С. 455—460 и др.

²⁵ Фурманська А. І. Вказ. праця.— С. 66.

²⁶ Рубан В. В., Урсалов В. Н. История денежного обращения на сельской территории Борисфеннды и Ольвии догетского времени // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 31—53.

²⁷ Карышковский П. О. О монетах с надписью ΕΜΙΝΑΚΟ // СА.— 1960.— 1.— С. 179—196; Карышковский П. О. Новые материалы о монетах Эминака // РЖВСЗП.— К., 1984.— С. 78—90; Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 49, 50; Лейпунська Н. О., Назарчук В. І. Нова знахідка монети Емінака в Ольвії.— Археологія.— 1993.— № 1.— С. 115—120.

²⁸ Карышковский П. О. О монетах с надписью ΕΜΙΝΑΚΟ.— С. 189—195; Карышковский П. О. Новые материалы о монетах Эминака.— С. 82, 83; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 15—17.

²⁹ Крапивина В. В. Архаические весовые гири Березина и Ольвии // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 106.

³⁰ *Карышковский П. О.* Новые материалы о монетах Эминака.— С. 84; *Рубан В. В.* Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія.— 1982.— Вип. 39.— С. 38.

³¹ *Левы Е. И.* Новые посвященные надписи Аполлону Дельфинию // ИКАМ.— М., 1977.— С. 96; *Левы Е. И.* Ольвия. — Л., 1985.— С. 67.

³² *Plut. Per.*, 20.

³³ *Латышев В. В.* Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 45—47; *Карышковский П. О.* Ольвия и Афинский союз // МАСП.— 1960.— III.— С. 57—100; *Виноградов Ю. А.* Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 126—134. Протилежну думку висловив І. Б. Брашинський: *Брашинский И. Б.* Понтийская экспедиция Перикла // ВДИ.— 1958.— 3.— С. 110; *Брашинский И. Б.* Афины и Северное Причерноморье в VI—V вв. до н. э.— М., 1963.— С. 74—79.

³⁴ *Максимова М. И.* Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами // МИА.— 1954.— 33.— С. 45—57; *Гайдукевич В. Ф.* О путях прохождения древнегреческих кораблей в Понте Эвксинском // КСИА.— 1969.— 116.— С. 19; *Щеглов А. Н.* О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху // ВДИ.— 1966.— № 4.— С. 150.

³⁵ *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 28, 56.

³⁶ *Лейпунская Н. А.* О роли торгово-обменных отношений в экономике Ольвии второй половины VI в. до н. э. // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 125—130.

³⁷ *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.— М., 1966.; *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 20—46. Опис матеріалів поховань та їхнє датування свідчать про те ж саме.

³⁸ *Артамонов М. И.* Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.).— Л., 1974.— С. 108; *Островерхов А. С.* Этапы и характер греко-скифских экономических связей в Поднепровье и Побужье // ИААЮЗУ.— 1980.— С. 24; *Виноградов Ю. Г.* Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция.— 1983.— Т. 1.— С. 383.

³⁹ *Вахтина М. Ю.* Греко-варварские контакты VII—VI вв. до н. э. по материалам степной и лесостепной зон Северо-Западного причерноморья и Крыма.— Автореф. дис... канд. ист. наук, Л., 1984.— С. 10; *Вахтина М. Ю.* Греческие поселения Северного Причерноморья и кочевники в VII—VI вв. до н. э. (к проблеме первых контактов) // Кочевники евразийских степей и античный мир (проблемы контактов).— Новочеркасск, 1989.— С. 82; *Щеглов А. Н.* Северо-понтийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. э. Письменные источники и археология // Причерноморье в VII—VI вв. до н. э.— Тбилиси, 1990.— С. 99—122.

⁴⁰ *Янушевич Э. В.* Выступление в дискуссии // Причерноморье в эпоху эллинизма.— Тбилиси, 1985.— С. 386—388.

⁴¹ *Прушевская Е. О.* Указ. соч.— С. 329; *Скржинская М. В.* Зеркала архаического времени из Ольвии и Березани // АКСП.— К., 1987.— С. 121.

⁴² *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвии.— С. 107.

⁴³ *Марченко К. К.* Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1980.— № 1.— С. 143.

⁴⁴ *Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П.* Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области // Курганы на Южном Буге.— К., 1978.— С. 133—150.

⁴⁵ *Виноградов Ю. Г.* Полис в Северном Причерноморье.— С. 403.

⁴⁶ *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса.— С. 107.

⁴⁷ *Виноградов Ю. Г., Марченко К. К.* О начале II этапа развития сельскохозяйственных поселений Нижнего Побужья античного периода // ПИО.— С. 15.

⁴⁸ *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.* Указ. соч.— С. 99.

⁴⁹ *Виноградов Ю. Г., Марченко К. К.* Античное поселение Лупарево 2 // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 39; *Марченко К. К., Доманский Я. В.* Античное поселение Куцуруб I // АСГЭ.— 1986.— С. 48, 55; *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 75.

⁵⁰ *Рубан В. В.* Из истории приольвийских поселений правобережья Бугского лимана IV—III вв. до н. э. // АПСЗП.— С. 82; *Отрешко В. М.* З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е. // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 36—38; *Рубан В. В.* Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 33—36; *Доманский Я. В.* Ольвия и варвары в V в. до н. э. // ДСПШВГК.— Тбилиси, 1981.— С. 162; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса.— С. 121.

⁵¹ *Her.* 1, 17; Phuk, II, 16.

⁵² Одна з садіб баштового типу відкрита в районі с. Чортовате 7, друга вірогідно містилася на пос. Бейкуш (Буйських С. Б. Работы в сельской округе Ольвии // АО 1983.— М., 1985.— С. 263, 264; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 99, 122, 123, 126).

⁵³ Русяева А. С. Земледельческие культуры Ольвии.— К., 1979.— С. 126, 137, 138 та ін.

⁵⁴ *IOsPE*, 1² — 34.

⁵⁵ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 22.

⁵⁶ Виноградов Ю. Г., Русяева А. С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии // ИААСП.— К., 1980.— С. 48; Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России // ИАК.— 1904.— Вып. 10.— С. 91.

⁵⁷ *Xenoph. Oikon Arist.*, *Arh. Pol.* II, 2 Plut., Sol. XIII та ін.

⁵⁸ Блаватский В. Д. Указ. соч.— С. 51.

⁵⁹ Виноградов Ю. Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ.— 1981.— 1.— С. 71—89.

⁶⁰ Машкин Н. А. Экономическое развитие Греции классического периода // Древняя Греция.— М., 1956.— С. 240.

⁶¹ Лейпунська Н. О. Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі // Археологія.— 1991.— 3.— С. 112—118.

⁶² *НО*, 1, 2.

⁶³ Латышев В. В. Указ. соч.

⁶⁴ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е.— К., 1974.— С. 17, 126.

Н. А. Лейпунская

ЭКОНОМИКА ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА В V в. до н. э.

Основные черты греческого полиса в Ольвии сформировались в конце VI в. до н. э. Сокращение хоры в первой трети V в. до н. э. было серьезным потрясением для его экономики. Существовала только ближняя хора. Имеет место определенная натурализация хозяйства города. Растет значение ремесла и торговли. В середине V в. до н. э. появляется первая чеканная серебряная монета. Однако и при этом нельзя говорить о полной переориентации ольвийской экономики от сельскохозяйственной к торговой. Отсутствие хоры угрожало автаркии полиса и после середины V в. до н. э. начинается процесс ее восстановления. В это время существует два основных типа поселений — селища и усадьбы. В структуру земель полиса входили не только город и хора, но и священные земли. Существует продажа земли и ее аренда. Появляются черты, характерные для раннеэллинистической экономики — усиление роли торговли, обменных отношений; в сельском хозяйстве — распространение усадебной формы землевладения и др. Основой экономики оставалась античная форма собственности на землю.

N. A. Leipunskaya

ECONOMY OF THE OLBIAN STATE IN THE 5th cent. B. C.

Main properties of a Greek polis in Olbia were formed late in the 6th cent. B. C. Reduction of the chora in the first third of the 5th cent. B.C. was a grave shock for its economy. Only the near chora remained. Certain naturalization of the city economy took place. Crafts and trade acquired ever greater significance. The first minted silver coins appeared in the mid of the 5th cent. B. C. But nevertheless we have no right to dwell on complete reorientation of the Olbian economy from the agriculture to trade. Absence of chora threatened autarchia of the polis and a new process of its rehabilitation began after the mid of the 5th cent. B. C. At that time there were two main types of sttlements: villages and country estates. The

structure of polis lands embraced not only city and chora, but sacred lands as well. Land asle and leasing existed as well. Certain properties typical of the early Hellenistic economy appeared: intensification of trade and exchange relations, prevalence of a farmstead form of landowning in agriculture and so on. The basis of economy was an antique form of land property.

Одержано 20.09.92.

БОСПОР ТА ЙОГО СУСІДИ У II ст. до н. е.

Є. О. МОЛЄВ

У статті на підставі писемних джерел та результатів найновіших археологічних досліджень розглядається питання про зв'язки Боспору з сусідніми племенами у II ст. до н. е.

Етнографічна ситуація біля кордонів Боспору в II ст. до н. е. змінюється порівняно з попереднім періодом його історії. Це призвело до інших взаємовідносин боспорців з близькими та віддаленими варварськими племенами. Головним і надійнішим джерелом у цьому питанні є «Географія» Страбона, а також археологічні дослідження останніх років.

Поблизу західних кордонів Боспору на території Криму Страбон розміщує таврів, скіфів, георгів (землеробів) й тафріїв. Таврів він вважає скіфським племенем. Оскільки країна таврів у тому ж розділі називається Малою Скіфією, визначення їх як скіфського племені у Страбона мало, найвірогідніше, значення географічного показника. Скіфи, за Страбоном, мешкали у степовому Криму, а також на землях до Борисфену, і домінували на всій цій території. Це підтверджується свідченнями інших античних авторів і археологічними матеріалами. Георги (землероби) були мешканцями рівнинної частини Криму (Strabo, VII, 4, б), у яку входив, мабуть, і Керченський півострів. Ця народність, на думку більшості фахівців, до якої приєднується і автор цієї статті, була скіфською¹. В. С. Ольховський ототожнює її з сатархами, яких Страбон не згадує, але які в II ст. до н. е. вже мешкали в Криму². Свою думку він обґрунтовує участю георгів у морському розбійництві, а також тим фактом, що тафрії змішалися із сатархами, які сюди прийшли. Але, по-перше, відрізняє тафріїв від георгів, по-друге, участь георгів у морському розбійництві подається ним як виняткове, а не постійне явище, викликане, до того ж впливом античної цивілізації. Тобто, період впливу античної культури на георгів мав бути досить тривалим. Щодо сатархів, то вони з'явилися в Криму не раніше середини II ст. до н. е.³ Крім того, георги, за Страбоном, оселяли практично увесь рівнинний Крим, що вказує на значну чисельність цього населення. Оскільки Страбон користується лише описовим терміном «землероби», це населення, певно, мешкало тут здавна і було добре відоме його читачам. Саме такими були насамперед у Криму скіфи. Археологічні дані дозволяють припускати перехід до осілості їх, зокрема на Керченському півострові, з кінця VI ст. до н. е.⁴ Політично такі землероби звичайно були залежними від своїх кочових родичів⁵.

Отже, страбонівські георги — це, швидше, землероби — колишні скіфи-кочовики, підвладні царям Скіфії і Боспору.

Тафрії Страбона — це мешканці певної місцевості, а саме Тафри. За повідомленнями Мели (II,4) і Плінія Старшого (VI, 86), вона знаходилася у Північному Криму, найвірогідніше, поблизу Перекопського пересипу⁶. Оселяли її нащадки місцевого населення епохи раннього заліза, асимільовані скіфами

© Є. О. МОЛЄВ, 1995